

ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ЎСМИРЛАР ТОМОНИДАН СОДИР ЭТИЛАЁТГАН НОҚОНУНИЙ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК САБАБЛАРИ

Элов Зиёдулло Сатторович,

Бухоро давлат университети, Тарих ва юридик факультети Психология ва социология кафедраси доценти, Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мақолада ўсмир шахси ва унинг шахс тараққиётидаги муҳим жараён эканлигига алоҳида тўхталиб, ушбу даврда девиант хулқ-атвор шаклланишига сабаб бўлувчи сабабларлар ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, ушбу даврда ўсмир шахси шаклланишида оила ва унинг унинг ўрни, ота-она ва ўсмир муносабатлари очиқ берилган. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабабларига баҳо берилган.

Калит сўзлар: оила, ўсмир, девиант, хулқ-атвор, тарбия, ижтимоий муаммо, характер, ҳиссиёт, қўзғатувчи, муҳит, жиноят, ахлоқ, асабий, қўрқоқ, дезадаптация, хулқ оғиши, эмоция.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ НЕЗАКОННОГО ПОВЕДЕНИЯ - ДЕЙСТВИЯ, СОВЕРШАЕМЫЕ ПОДРОСТКАМИ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Элов Зиёдулло Сатторович

Доцент кафедры психологии и социологии историко-правового факультета Бухарского государственного университета, доктор философских наук (PhD) в области психологии

Аннотация: В статье акцентируется внимание на личности подростка и на том, что это важный процесс в развитии личности, а также рассматриваются причины, вызывающие формирование девиантного поведения в этот период. Также в этот период раскрывается семья и ее роль в формировании личности подростка, родительско-подростковые отношения. Оцениваются психологические причины противоправного поведения, совершаемого девиантными подростками.

Ключевые слова: семья, подросток, девиант, поведение, воспитание, социальная проблема, характер, эмоция, триггер, среда, преступление, нравственность, нервозность, трусость, дезадаптация, девиантность, эмоция.

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ILLEGAL BEHAVIOR - ACTIONS COMMITTED BY ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Elov Ziyodullo Sattorovich,

Associate Professor, Department of Psychology and Sociology, Faculty of History and Law, Bukhara State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Abstract: The article focuses on the adolescent personality and the fact that it is an important process in the development of personality, and thinks about the reasons that cause the formation of deviant behavior in this period. Also, in this period, the family and its role in the formation of the adolescent's personality, parent-adolescent relations are revealed. Psychological causes of illegal behavior committed by deviant adolescents are assessed.

Key words: family, adolescent, deviant, behavior, upbringing, social problem,

character, emotion, trigger, environment, crime, morality, nervous, coward, maladaptation, deviance, emotion.

Маълумки, оилавий тарбия инсон камолотида муҳим ўрин тутди. Оиланинг болаларга тарбиявий таъсир доираси ижтимоий таъсир доираси сингари ўта кенгдир. Оила Ватанга муҳаббат, ота-она ва атрофдагиларга садоқат каби юксак ахлоқий ва маънавий сифатларни шакллантиришда, турмушга, ижтимоий фаолиятга нисбатан психологик ва амалий жиҳатдан тайёрлашда катта имкониятларга эгадир.

Бироқ кейинги йилларда оилада фарзандларимизни тарбиялашда, уларни камол топтиришда бир қатор муаммолар, нуқсонларга дуч келинмоқда. Табиийки, ушбу муаммолар болалар ва ўсмирлар хулқ-атворида, шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Кузатишларга қараганда, кейинги йилларда оилаларда турли хил сабабларга кўра, хусусан кишиларда кундалик турмуш ташвишларига барҳам бериш, қийинчиликларни енгиб ўтиш ва келажакка нисбатан янгича қараш лаёқатининг етишмаслиги ва шу қабилар оилада фарзандлар тарбиясига эътиборнинг биров сусайишига сабаб бўлиб, ота-оналар фарзандлари билан кам мулоқотда бўлишига тўғри келмоқда.

Шахснинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги ижтимоий турмушда вужудга келган турли хил низоли вазиятлардан чиқиб кетишига ёрдам беради.

Маънавий-ахлоқий жиҳатдан суиставроланганлик ва шахсдаги ўзига хос хусусиятлар (ўзгарувчан характерлилик, кўзгалувчанлик, беқарорлик, ҳиссиётга берилувчанлик, тобелик, журъатсизлик ва бошқалар) эса болалар ва ўсмирларда девиант хулқнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ота-оналарнинг оилада фарзандлари билан қилаётган муомала ва муносабатлари кўринишлари болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Оилада қаҳр-ғазаб асосидаги ота-она муносабати болаларни уйдан бездиради. Уйдан бегиш, оила муҳитини тан олмаслик ўсмирларда оилавий муҳитга нисбатан деформациялашувни келтириб чиқаради. Натижада ўсмир оиладан ташқари кўча муҳитини ўзига маъқул кўради. Кўча муҳити эса баъзан криминал мазмунга эга бўлиши мумкин. Натижада ноахлоқий ва ғайриқонуний хулқ-атвор муҳитига тушиб қолган ўсмирда хулқ оғишининг келиб чиқиши учун имконият яратилади.

Ота-оналарнинг қаҳр-ғазаб асосидаги муносабати болалар ва ўсмирларда салбий характер хислатларининг хусусан, кўрқоқлик, тобелик, асабийлик, ҳиссиётларга берилувчанлик ва мустақил тафаккурнинг сустлиги қабиларнинг шаклланишига олиб келади. Кўрқоқ, тобе болалар ва ўсмирлардаги асабийлик, кўзгалувчанлик ва ҳиссиётларга берилувчанлик вазиятларнинг чигаллашувига, муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш йўллари нотўғри қўллашга олиб келади.

Ота-оналарнинг фарзандлари ҳаёти ва фаолияти билан қизиқмасликлари, уларни назоратсиз қолдиришлари ҳам ўсмирни ғайриқонуний хулқ-атворга олиб келади. Шунинг учун ота-оналар фарзандларининг айниқса, ўсмирлик ёши давридаги фаолиятларини, бўш вақтларида нималар билан шуғулланаётганликларини домий равишда назорат қилиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Вояга етмаганларда девиант феъл-атворнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи оилавий тарбияга боғлиқ бўлган омиллардан яна бири оилавий тарбияда ўта қаттиққўллик, авторитар ёндашув, болаларнинг фикр ва қарашларини инобатга олмасликдир. Бугунги ёшлар мустақил фикрлашга интилувчан, ўз қарашларига эга бўлган, ақдан етук ёшлардир. Ёшлар билан ҳисоблашиш, уларнинг фикр ва мулоҳазаларини эшитиш, керакли жойларда маслаҳат бериш яхши натижалар беради.

Оилавий тарбияда кўполлик, андишасизлик, ҳақорат, дўқ-пўписа ва жисмоний жазолаш сингари усуллардан фойдаланиш кўпинча болалар ва ўсмирларнинг уйдан қочишига олиб келади.

Бундай болалар оила муҳитига нисбатан ижтимоий психологик дезадаптацияланиш жараёнига дуч келадилар. Оқибатда бола ўзига маъқул бўлган оиладан ташқари гуруҳ ёки кўча муҳитини қабул қилади. Бу муҳит ўзининг характерига

кўра, болага салбий ёки ижобий таъсир қилиши мумкин.

Афсуски, носоғлом муҳит психологиясига эга бўлган кўча муҳити болаларга кўп ҳолатларда салбий таъсир кўрсатади.

Вояга етмаганларда девиант ахлоқ, хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқишига таъсир этувчи яна бир омил ота-оналарда фарзандлар тарбиясига доир билимларнинг етарли эмаслигидир. Ота-оналар баъзан фарзандларига ўта даражада меҳр қўядилар. Уларни асраб авайлайдилар, эъзозлайдилар. Айтган ёки истаган нарсаларни муҳайё қилишга интиладилар. Ота-онаси томонидан кўрсатилаётган бундай муносабат натижасида болада манманлик, бировларни менсимаслик, меҳнатнинг қадрига етмаслик, сабрсизлик каби салбий хислатлар пайдо бўлади. Бундай хислатларга эга бўлган болаларда ўзбек халқига хос бўлган шукроналик, меҳнатсеварлик, олийжаноблик, ўзгаларга ҳурмат хислатлари шаклланимайди.

Бугунги кунда ўзбек оилаларида мавжуд бўлган тарбиядаги нуқсонлардан яна бири ота-оналарнинг чеклаш, рад этиш, тақиқлаш, руҳсат етмаслик асосидаги тарбиялаш усулидир. Бу ҳилдаги тарбия усулида болаларнинг иродаси, хоҳиш-истаги, ўй-хаёллари, орзу ва интилишлари, фикр ва мулоҳазалари инobatга олинмайди.

Шунингдек, бундай тарбия усулида болаларга ўз фикр мулоҳазаларини очикча баён этиш, мустақил қарорларга келиш ва муайян вазиятларга ўз нуқтаи назарини билдириш имконияти чекланади. Боланинг тафаккури, қизиқиши, эркинлигини ҳурмат қилмаслик мустақил фикр юритиш қобилиятининг суст ривожланиши, тортинчоқлик, ўз фикр-мулоҳазаларини баён эта олмаслик, тобелик, кўрқоқлик ва журъатсизлик каби салбий хислатларни келтириб чиқаради. Журъатсиз, тобе, тортинчоқ болада фаоллик ва ўз-ўзига ишонч ҳисси етишмайди. Шунингдек, уларда нутқнинг суст ривожланиши ҳолати ҳам кузатилади. Бундай болалар бутун умр давомида бировларга тобе бўлиб яшайдилар. Уларда раҳбарлик, бошқарувчанлик қобилиятлари ўта паст ривожланган бўлади.

Ҳозирда ўзбек оилаларида берилаётган тарбия нуқсонларидан яна бири оилавий тарбияда миллий қадриятларимиздан, яъни мифология, эртак, мақол, ривоят ва ҳадис илмидан етарлича фойдаланилмаётганлигидир. Миллий қадриятларимиз, халқ оғзаки ижоди дурдоналари, ривоятлар ва ҳадис илми болаларда яхшилик, олийжаноблик, ҳуш хулқилик хислатларининг шаклланишига хизмат қилишлиги ҳаммага аён. Маънавий-ахлоқий жиҳатдан суст ривожланганлик ва шахс типидagi ўзига хос хусусиятлар (ўзгарувчан характерлилик, кўзгалувчанлик, беқарорлик, ҳиссиётга берилувчанлик, тобелик, журъатсизлик ва бошқалар) эса болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Таълим муассасаларида хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий тадбирларнинг самарадорлиги уларда фаол ҳаётий позицияни шакллантириш, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида ўзаро яқинлик ва соғлом муносабатни ўрнатишга боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчининг бераётган эътиборини, уларни ўзларига яқин олаётганлигини ва ёрдам бермоқчи бўлаётганлигини ўсмир ҳар доим ҳис қилиб туриши муҳим ҳисобланади.

Болаларга профилактик таъсир кўрсатишда ўсмирнинг шахс сифатидаги шаклланиши жараёни, унинг ўзига хос хусусиятларини, характер хислатлари ва психологиясини ҳисобга олган ҳолда иш тутиш яхши натижа беришини унутмаслик лозим. Бунда қуйидаги омилларга эътибор бериш зарур.

Болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг олдини олиш нинг муҳим шартларидан бири тарбиявий жараёнда таълим муассасаси ва оила ҳамкорлигини тўғри йўлга қўйишдир. Кўпинча оила ва муассаса ҳамкорлиги, ота-она ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро алоқанинг узилиши туфайли болалар ва ўсмирлар тарбиясини, айниқса, улар хулқидаги ўзгаришларни тузатиш анча қийин кечади.

Ёшлар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг муваффақияти уларнинг ёшга оид ва психологик хусусиятларини билиш ҳамда ҳисобга олишга боғлиқдир.

Бу ҳолат энг нозик давр ҳисобланган ўсмирлик даврининг алоҳида хусусияти бўлиб, у кўпроқ шу даврга тааллуқлидир. Ўсмирлик даврини ўтиш даври, деб юритадилар, чунки ана шу даврда болалиқдан катталиқ ҳолатига ўзига хос ўтиш даври юзага келади. Бу жараёнлар бола руҳий фаолиятининг жиддий равишда қайта қурилиши билан боғлиқдир.

Болаларнинг экспрессив-эмоционал хусусиятларини билиш ҳам уларни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар билан индивидуал муносабатда уларнинг қанчалик эмоционаллиги, ҳиссиётга берилувчанлигини, аффектга мойил ёки мойил эмаслигини, ўз ҳиссиётини тута олишолмаслигини ва шунингдек, унда қандай ҳислар устун эканлигини билиш жуда муҳимдир.

Катталар ҳар бир боланинг қанчалик тўғрисиўзлигини, меҳнатсеварлигини, виждонлилигини, дўстлик ва ҳамкорликни қанчалик ҳис қилишини кузатиб, билиб бориши зарур.

Салбий ахлоқий сифатларга эга бўлган ёшларда тажанглик, кўполлик, ёлғончилик, безорилик, эгоизм, қайсарлик, ўжарлик, интизомсизлик, қоидаларга риоя қилмаслик, ўзбилармончилик кабилар кузатилади ва бундай хислатларга эга бўлган ёшларни тарбиялашда индивидуал ёндашув лозим. Чунки улар жамоа ёки кўпчилик орасида ўзларининг айбларини ошкор бўлишини ёки тарбия, танбеҳ бераётган кишининг насиҳат

ёки кўрсатмаларига бўйсуншни ёқтирмайдилар, улар билан муомалада ниҳоятда эҳтиёткорлик, самимийлик, дўстона муносабатда бўлиш талаб қилинади.

Ёшлар билан ишлашда уларнинг характери, қизиқишлари, шахсий хусусиятлари эътиборга олинishi лозим. Кўп насиҳат қилмаслик, уришмаслик, овозини баланд кўтармаслик, кўп гапирмаслик мақсадга мувофиқ. Ўзаро самимий муносабат, шахсий намуна, оила ва муассасадаги кишиларнинг ишга ижобий муносабатигина ёшларда шундай бўлишга ҳавас туғдиради.

Ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак ҳисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айтиш муддаодир.

Уларни ўзлари қизиққан тўғарақларга жалб қилиш яхши натижалар беради.

Энг муҳими шундаки, тарбияланувчиларга ишониш керак. Уларнинг қўлидан келадиган ишларга эътиборли бўлиб, уни бажарганидан кейин рағбатлантириш, уни ишни яна ҳам яхши бажаришда ўз фикрларини баён қилиш ҳам муҳимдир.

Ёшларни беъмани ҳордиқ чиқариш ва кўча-кўйда мақсадсиз юришларига йўл қўймаслик лозим. Бунинг учун мактаб, маҳалла, жамоатчилик ва оила ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, болаларни иложи борича мактабдан ташқари муассасаларга жалб этиш чора-тадбирларини қўллаш керак.

Ушбу жараёнларда маҳалла фаоллари, таълим муассасаси психологлари, педагоглар ва кенг жамоатчиликнинг иштирок этишини таъминлаш керак.

Таълим муассасасида педагоглар психологлар билан ҳамкорликда ўқувчиларда энг яхши инсоний фазилатларни ривожлантириш, уларда ўзига ишонч, ўз хулқини яхшилаш мотивларини қуйидаги йўналишларда шакллантиришлари зарур:

болаларни ўз хулқ-атворини ўзи баҳолашга ўргатиш;
ўқувчиларнинг ижобий хатти-ҳаракат қилишларини мунтазам назоратга олиш ва уларга ишониш;
оилада, муассасада болаларнинг олдида қўйилган вазифаларни бажаришда эришган ютуқларини рағбатлантириш;
тарбия беришнинг оптимал стратегиясини аниқлаш;
ўқувчиларга индивидуал ёндашув ҳар бирига аниқ махсус педагогик таъсир ўтказиш;
тарбиявий таъсирнинг болани ҳар томонлама ривожлантиришга йўналтириш;
дарсдан ташқари фаолиятларда болаларга мустақил фаолият (ўқиш, ўйин, меҳнат, хобби ва қизиқишлари)ни танлаш учун имконият бериш;
ҳар бир бола учун уларни ақлан ҳамда ахлоқан ривожланишига йўналтирилган тарбиявий ишларни ташкил этиш;
ота-оналар билан ишлаш жараёнида ҳудудий “Оила марказ”лари, маҳалла фуқаролар йиғини ва шифокорлар билан ҳамкорлик қилиш жуда муҳим ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амбрумова А.Г., Пустовалова Л.И. Семейная диагностика в суицидологической практике. М., 1983
2. Амбрумова А.Г., Шир Е., Brooksbank D.J. Психология девиантного поведения М., 1985.
3. Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. Psixologiya ilmiy jurnal. (1)2022. 27-29
4. Z.M.Maxmudova, Z.S.Elov, L.Ya.Olimov, Deviant xulq-atvor psixologiyasi. В., 2022.
5. З.С.Элов. Замонавий жамиятда суицид (ўз жонига қасд қилиш) муаммолари. Eurasian journal of Law, Finance and Applied Sciences 1 (2(2021): EJLFAS), 26-28
6. З.С.Элов Девиант хулқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (Вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисолида). PEDAGOGIK MANORAT. 2022, №6
7. Z.S.Elov. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. Monografiya. 2022., 275-b
8. Z.S.Elov. Suicide among adolescents with deviant behavior as a social psychological problem. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2022 Выпуск 26.
9. З.С.Элов. Причины и анализ суицидальных мыслей среди подростков. ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ. Ярославль., 2021 Выпуск 23. 390-392